

Дияк Я. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТ «ДИТИНА» В ПОВІСТІ ОЛЕКСІЯ ЧУПИ «ВИШНЯ І Я»

У статті проаналізовано особливості реалізації концепту «дитина» в повісті Олексія Чупи «Вишня і Я» в контексті дослідження трансформації цього концепту в ХХІ столітті. Як стверджує Стоквел, мова має концептуальну залежність, тобто низка слів у реченні набуває змісту не завдяки словниковим дефініціям, а впливаючи з ідей та асоціацій, які ці слова спричиняють у свідомості читачів або слухачів. Відзначено трансформовані аспекти концептів, які завдяки оновленню когнітивного сценарію повертаються до широкого вжитку, поглиблюючи, зокрема, архетипове розуміння концепту «дитина». Досліджено три ключові способи реалізації концепту в повісті Олексія Чупи «Вишня і Я». Завдання статті – дослідити зміну концепту «дитина» в пласті художніх текстів ХХІ століття та зафіксувати трансформацію як ядра, так і актуальної форми на прикладі повісті Олексія Чупи «Вишня і Я». У аналізованій повісті виокремлено та досліджено такі ключові бінарні опозиції: «дитина–дорослий», «мертвий–живий», «язичництво–християнство» та «верх–низ», які послідовно розкриваються через героїв.

Повернення авторів до міфологічності навіть у нефантастичних художніх текстах є характерною рисою цілого зрізу української сучасної прози. Так чи так ремінісценції, а радше реактуалізовані аспекти концептів повертаються до широкого вжитку, поглиблюючи зокрема архетипове розуміння концепту «дитина». У повісті Олексія Чупи «Вишня і Я» спостережене оновлення когнітивного сценарію та концепту «дитина», яке засвідчує трансформацію актуального концепту у свідомості як автора, так і реципієнта. «Вишня і Я» не лише змістово, а й формально є текстом про дитинство. Концептосфера «дитинство» у повісті має двочленну структуру, де до ядерних концептів належать «дитина», «дорослий», «друг», «травма» та «віра», а до периферійних – «смерть» та «родина».

Ключові слова: концепт «дитина», Олексій Чупа, когнітивний сценарій, бінарна опозиція, концептосфера.

Постановка проблеми. Когнітивне літературознавство як складник когнітивістики є однією з наймолодших галузей теоретичного знання у філології. Особливо цікавою для дослідження є одиниця когнітивного літературознавства – концепт. Концепт як поняття має вкрай широкий спектр визначень, тому інтерес як до суті самого поняття, так і до його функціонування в художньому тексті є особливо великим. Застосування нової методології досліджень до найновішого пласту української літератури і прози є актуальним. Як зазначає В. Зусман, «у культурній комунікації традиція, спільна для автора й читача, створює можливість розуміння змісту літературного твору читачем, і вона ж забезпечує останнього набором кодів-критеріїв, якими він може скористатися, аби із множинності текстів вибрати корпус творів. Власне, таким кодом можна вважати концепт» [4]. Саме тому ця стаття – послідовне дослідження нових та оновлених змістів, сформованих як на етапі авторському, так і читацькому в межах концепту «дитина». Об'єктом дослідження є повість Олексія Чупи «Вишня і Я» як зразок саме прози про дітей, а не дитячої прози.

дження є повість Олексія Чупи «Вишня і Я» як зразок саме прози про дітей, а не дитячої прози.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавці приділяють велику увагу дослідженню як природи поняття «концепт» (Ч. Пірс, О. Кубрякова, Н. Володіна, Т. Васильєва, М. Ткачук, О. Селіванова та ін.), так і функціонуванню конкретних концептів у національних концептосферах (О. Калюжна, Л. Брославська, В. Ніконова, Г. Передерій та ін.).

Постановка завдання. Оскільки концепт, за твердженням Д. Лихачова, як і слово, і його значення існують не самі собою в деякій незалежній невагомості, а в певній людській «кідіосфері» та фіксують індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок, якими визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а іноді і їхню бідність, однозначність [7], важливо спостерегти модифікацію концепту, зафіксовану в художньому тексті, а отже, репрезентативну. Тому завдання статті – дослідити зміну концепту «дитина» в пласті художніх

текстів ХХІ століття та зафіксувати трансформацію як ядра, так і актуальної форми на прикладі повісті Олексія Чупи «Вишня і Я».

Виклад основного матеріалу. Оскільки концепт є основною одиницею свідомості та об'єктивується, репрезентується мовними засобами, то зміст і структуру концепту можна виявити через аналіз мовних засобів, що об'єктивують концепт, та аналіз невербалізованої частини змісту [5, с. 5].

За твердженням Джонатана Калпепера, інтерпретація художнього тексту неможлива без аналізу когнітивних сценаріїв [1] – комплексних концептуальних структур, які складаються з послідовності концептів дій, які відбуваються періодично і з певною метою. Цю тезу підтверджує Стоквелл, зауважуючи, що мова має концептуальну залежність, тобто низка слів у реченні набуває змісту не завдяки словниковим дефініціям, а випливаючи з ідей та асоціацій, які ці слова спричиняють у свідомості читачів або слухачів [3]. Концептуальна структура, яка видобувається з пам'яті для допомоги в розумінні певних висловлювань, – це модель, яка отримала назву «сценарій» [2, с. 77]. Відповідно до цієї теорії в повісті Олексія Чупи можемо простежити оновлення схеми сценарію, де водночас для читача крізь концепт «дитина» пропрацьовано як упізнавані міфологічні структури, так і наприклад образи з дитячих книг радянського періоду (загублена Вишня, яка любить апельсини, нагадує Чебурашку Успенського з його самотністю та ящиком апельсинів).

В. Петров у своїй праці «Український фольклор (заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу)» зазначав: «Традиційний з усталеним змістом образ одривається од уявлення як ідеологічної категорії фольклорного мислення, потрапляє в межі іншого світогляду і тут на ґрунті цього останнього, під впливом змінених світоглядних чинників, в ув'язці з новим світоглядом, він – цей образ – або відмирає, або набуває іншого змісту й іншого творчого спрямування, раніше йому аж ніяк не властивого» [9, с. 4]. За твердженням М. Маркової, постаючи компонентами авторської системи поглядів на світ, природу, історію, героїв тощо, концепт поєднує і національний погляд на дійсність, і індивідуально-авторські уявлення, а також містить відбиток культури. Значною мірою саме ідеї філософії, релігії, науки як елементів культури, втілені в авторські концепти, формують концепції дійсності й естетичної творчості митців [8, с. 322]. Отже, концепт «дитина», зокрема в повісті «Вишня і Я», містить не лише індивідуально-

авторську рецепцію поняттєвого аспекту концепту, а й апелює до загальноєвропейських, національних та наднаціональних, міфологічних та авторських характеристик і маркерів концепту.

Повість «Вишня і Я» містить такі ключові бінарні опозиції:

- «дитина–дорослий»,
- «мертвий–живий»,
- «язичництво–християнство»,
- «верх–низ»,

де перші поняття розкриваються через Вишню, а другі – через Ярчика.

Наприклад, опозиція «верх–низ» розкривається навіть через самі імена героїв (Вишня – вивищена, та, що належить висоті, і Ярчик – яр, улоговина, семантика низу). Опозиція «дитина–дорослий» реалізована на кількох пластах тексту: так, на першому рівні опозиція чітка і пряма (Ярчику – 33 роки, що відповідає дорослому віку, Вишні – шість, що відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначається як вік дитини [6]), однак тут-таки постає суперечність: Ярчик – зменшувально-пестлива форма імені, фактично дитяча, Вишня ж не раз називається дорослою всупереч фізичному віку. Опозиція дитинства і дорослості цілковито отожднюється із протиставленням християнства та язичництва.

Водночас бінарна опозиція «дорослий–дитина» підсумовується неочікуваним чином: Вишня, яка отримала травму від матері (дорослого), саме через дорослого (Ярчика) віднаходить шлях до зцілення:

«– То що таке к'юр? – не вгаває мала.

– Це значить «зцілення».

– Що таке зцілення?

– Хм, – замислюється Ярчик, – як би тобі пояснити. Ну от коли тобі щось болить тривалий час, муляє, а потім щось стається, і біль відходить. Оце все разом називається зціленням.

Тепер замислюється Вишня. Вона мовчить, пригадує хвилину тому почуту мелодію.

– К'юр? – перепитує.

– Угу.

– Ти не проти, якщо я іноді буду називати тебе К'юром?» [11, с. 127].

Цей зв'язок дорослого й дитини – двосторонній, адже в підсумку ключовою відмінністю між дорослим та дитиною, за Чупою, є не вік, а усвідомлення відповідальності: Ярчик стає справді дорослим, лише ставши для Вишні Велетнем. Отже, «Вишня і Я» – не лише змістово, а й формально є текстом про дитинство, пор.: номінації дорослих трапляються в тексті 36 разів

(із них «дорослий» та похідні – 28 разів, «чоловік/жінка» та похідні – 8 разів), варіанти номінації дитини та дитячого – 264 рази (із них «дитина» та похідні – 63 рази, «малий» та похідні – 121 раз, «юний» та похідні – 4 рази, «хлопчик/дівчинка» та похідні – 76 разів).

У тексті концепт «дитина» реалізується в кілька способів:

– дитина як актант (Вишня має голос навіть в оповіді від третьої особи, зміщення наратора чітко маркується описами Ярчика як Велетня: *«Велетень привів її до своєї потаємної печери. Він знайомить Вишню зі своїми найдорожчими скарбами. Вишня почувается Королевою, не менше. І воістину королівським порухом голови дає знати Велетню, чого би їй хотілося на сніданок»* [11, с. 17], пор: *«Ярчик робить висновок, що діти взагалі не зауважують пекла»* [11, с. 27]);

– дитина як міфологема (дитинство, за Чупою, – це певний культ, що має чіткі ритуали (апелсини, які стають одиницею виміру часу, отже, це майже лік часу від Різдва Христового, хоч більша подібність із ототожненням Вишні з весною як традиційним початком року і нового циклу в язичництві слов'ян);

– дитина як власне дитина.

На міфологічне, фактично релігійне протиставлення дорослого і дитячого є ціла низка вказівок: головному герою 33 роки (*«Ось так, майже у віці Христа, він мимохіть виявляє, що мешкає на Зазавоку»* [11, с. 35]), Богом, у якого вірить Ярчик, є хлопчик, що тримає світовий баланс (дитина як втілення вселенської справедливості): *«По всій довжині коридора шорхають вихлясті протяги. Час від часу якийсь із них вихоплює з шальок один або кілька аркушів. Протяг жбурляє їх та котить підлогою. Аж допоки паперові пом'яті кульки не зникнуть із поля зору. Хлопчик задумано проводжає їх поглядом. Нотує щось собі до записничка. Легко підіймається. Дістає невідь-звідки потрібну кількість аркушів. Жмакає їх. Вкладає на шальки, обережно врівноважуючи терези. Кидає кудись у далечінь коридора усмішку і знову сідає. І так – до наступного поруху протягу»* [11, с. 6].

Вишня за аналогією до бога-хлопчика також є божеством, деміургом, що створює чи співтворює світ: *«Він вражений тим, що її світ такий великий. Хоча й такий молодий. А надто його вражає те, що цей світ від самого початку виглядає впорядкованим»* [11, с. 47] чи щонайменше жрицею язичницького, особливо-дитячого культу: *«Це один із проявів того її язичництва, – думає*

Ярчик. – Невдовзі це вивітриться. Вона почне говорити правильно» [11, с. 43]. У фольклорі ж молода людина, яка не володіє тією інформацією, яку знають усі дорослі певного соціуму, не є повноцінною особистістю, а отже, належить не до світу живих, людей, а «тому» до світу мертвих [10].

Головній героїні майже шість років, це вік, що передує ініціації (у сьогоднішні це фактично вік першачка, який має йти до школи, в українській традиції ж цей вік – підготовчий етап до переходу в новий статус), тому Вишню можна співвіднести з фольклорним образом дівки-семилітки. Як зауважує О. Чебанюк, дівка-семилітка – це символічна назва ініціанта, що прожив перший віковий період і стоїть на порозі нового життя [10]. Водночас Вишня – дитина, від якої відмовилася матір, буквально покинувши її напризволяще.

Оскільки події книги починаються саме влітку (орієнтовний час відзначення Трійці), припущення про зв'язок образу Вишні із троїцько-русальним циклом є правосильним. Троїцько-русальний цикл обрядів і фольклору, що був календарним обрядом переходу від одного сезону до іншого (від весни до літа), пов'язувався з ритуалами переходу дівчат з однієї вікової страти до іншої (тобто до групи дівчат, що вже готові були до заміжжя, народження дітей). [10]. Спираючись на підтверджену текстом гіпотезу про неналежність Вишні до світу живих, можна зробити висновок, що Вишня – фактично потерча, померла дитина, яка ще не стала русалкою. Серед поліщуків дуже поширене вірування, що душі дітей, які померли нехрещеними, стають русалками тільки через 7 років і лише в тому разі, якщо ніхто їх не похрестить на Трійцю, кинувши «крижмо» у вихор [10]. Подібне хрещення одягом стається з Вишнею – Ярчик везе її до міста по нові речі, і саме після закупів читач уперше, а Вишня востаннє бачить свою матір.

Так само на можливість потрактування історії Вишні як сценарію смерті може вказувати така собі плутанина з називанням: хоч здебільшого в тексті Вишня називається «малою», «дівчам» та подібним чином, однак кілька разів Ярчик про неї говорить як про дівчину та жінку (плутанина, пов'язана з нелінійністю часу для мертвих та божеств): *«Стало помітно, що з ним живе жінка»* [11, с. 29]; *«Малі діти найчастіше милі, але Вишня ще й якась не по віку розумна, чи що. Ніби дитина дитиною, а часом як скаже щось або погляне – ну доросла жінка, та й годі»* [11, с. 69]; *«В тому, що з ним тепер живе не просто особа прекрасної статі. А насамперед дитина. Єдина у світі жінка, чю довіру він не має права не*

виправдати. Хоча би з огляду на її дитячість» [11, с. 32].

Отже, можна стверджувати про доповнення концепту «дитина» концептом «смерть дитини» та власне авторським потрактуванням концепту в широкому міфологічному значенні.

Прямо пов'язаним, а у контексті фактично синонімічним до концепту «травма» у повісті є концепт «родина». Так, покинута напризволяще матір'ю Вишня панічно боїться повторення сценарію травми. Для неї це переживання локалізоване та пов'язане із магазином: «Ярчик сів біля неї на ліжку і повідомив, що після сніданку вони разом пойдуть в одній справі до великого міста неподалік їхнього. Що вони, мовляв, мають зазирнути до однієї дуже великої крамниці. Вишня перелякано ховається під ковдру. Вона не хоче нікуди їхати. Вона боїться, що Ярчик просто залишить її в тій крамниці. Так само, як зробила мама. Вишні насправді страшно. Велетень намагається видобути її з-під ковдри. Він впевнений, що мала затіяла чергову гру, бо до різних ігор та забавок вона дуже охоча. Вишня пручається і чіпляється в зім'яту сном тканину. Аж по-звірячому. Тоді Ярчик одним ривком, силою зриває ковдру. І бачить на ліжку Вишню – маленьку, беззахисну, з очима, мокрими від сліз. Мала риде. Мовчки. Сльози котяться щічками. Закусила губу. Тільки схлипує глибоко і часто, ніби задихаючись» [11, с. 118]. Дівчинка дуже боїться чергової відмови від неї за материнським сценарієм, для неї не існує інших приводів їхати до великих магазинів, тільки щоб залишити її там.

Сам же концепт «родина» у повісті зумисне винесений на периферію: стосунки Ярчика і Вишні не батьківські, а саме дружні. Тому одним із ядерних концептів концептосфери «дитинство» у повісті є концепт «друг».

Концепт «віра» також формує ядро і реалізується через спосіб взаємодії героїв та механіку пізнання й відчуття світу.

Загалом концептосферу «дитинство» у повісті Олексія Чупи «Вишня і Я» формують такі концепти:

- **ядерні:**
- «дитина»;
- «дорослий»;
- «друг»;
- «травма»;
- «віра»;
- **периферійні:**
- «смерть»;
- «родина».

Висновки і пропозиції. Повернення авторів до міфологічності навіть у нефантастичних художніх текстах є характерною рисою цілого зрізу української сучасної прози. Так чи так ремінісценції, а радше реактуалізовані аспекти концептів повертаються до широкого вжитку, поглиблюючи зокрема архетипове розуміння концепту «дитина». У повісті Олексія Чупи «Вишня і Я» спостережене оновлення когнітивного сценарію та концепту «дитина», яке засвідчує трансформацію актуального концепту у свідомості як автора, так і реципієнта.

Список літератури:

1. Culpeper J. Language and Characterization: People in Plays and Other Texts. London : Longman, 2001. 328 p.
2. Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. London : Routledge, 2002. 193 p.
3. Айзенбарт Л. М. Термін «Концепт»: проблема визначення та підходи до вивчення. *Наукові записки ТНПУ. Літературознавство*. № 45. Тернопіль, 2016. С. 314–325.
4. Зусман В. Концепт в системі гуманітарного знання. URL: <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys-pr.html>.
5. Калюжная И. А. Концепт «детство» в немецкой и русской лингвокультурах : автореф. дисс. к. филол. н. Волгоград, 2007. 20 с. URL: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01003311486.pdf.
6. Конституція України : Закон України «Про охорону дитинства» від 03.07.2020 / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
7. Лихачев Д. Концептосфера русского языка. *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология*. Москва : Academia, 1997. С. 80–287.
8. Маркова М. «Концепт» та «концептуалізація» у сучасному літературознавстві. *Питання літературознавства* : науковий збірник. Вип. 74. Чернівці : Рута, 2007. С. 317–324.
9. Петров В. Український фольклор (заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу). Мюнхен, 2015. 142 с.
10. Чебанюк О. Релікти обрядів переходу в фольклорі троїцько-русального циклу. 2008. 6 с.
11. Чупа О. Вишня і Я. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 128 с.

Diyak Ya. V. "CHILD" CONCEPT IN OLEKSII CHUPA'S NOVEL "CHERRY AND I"

The article analyzes the specificities of the implementation of the concept of "child" in Oleksii Chupa's novel "Cherry and I" in the context of the study of this concept's transformation in the 21st century. According to Stockwell, language has a conceptual dependence, i.e. a number of words in a sentence acquires meaning not due to the vocabulary definitions, but arising from the ideas and associations that these words evoke in the minds of the readers or listeners. The transformed aspects of the concept are noted, which, due to the renewal of the cognitive scenario return to wide use, deepening in particular the archetypal understanding of the concept of "child". The article investigates three key ways of realization of the concept in Oleksii Chupa's story "Cherry and I". The task of the article is to investigate the change of the concept of "child" in the layer of artistic texts of the 21st century and to record the transformation of both the core and the actual form on the example of Oleksii Chupa's novel "Cherry and I". The analyzed story highlights and explores the following key binary oppositions: "child–adult", "dead–living", "paganism–Christianity" and "top–bottom", which are consistently revealed through the characters.

The authors' return to mythology, even in texts which are not fantastic, is a characteristic feature of a huge number of Ukrainian modern prose texts. One way or another, reminiscences, but rather re-actualized aspects of concepts, are returning to widespread use, deepening in particular the archetypal understanding of the concept of "child". In Oleksii Chupa's story "Cherry and I" there is an update of the cognitive scenario and the concept of "child", which testifies to the transformation of the current concept in the minds of both the author and the recipient. "Cherry and I" is not only semantically but also formally a text about childhood. The concept of "childhood" in the story has a two-part structure, where nuclear concepts include "child", "adult", "friend", "trauma" and "faith", and peripheral – "death" and "family".

Key words: child concept, Oleksii Chupa, cognitive scenario, binary opposition, conceptosphere.